

Bergen-Belsen felszabadításának magyar vonatkozásai

Bevezetés

Vizsgálatom a Bergen-Belsenbe deportált magyarok történetét feltáró átfogó kutatás¹ egy szelete – vagyis átmeneti állapotát tükröz.

A vészkorszak hazai historiográfiájának legnagyobb „fehér foltja” mára egyértelműen annak a több tízezer deportátnak szövevényes sorsa, akiket 1944 ősze és 1945 tavasza között Auschwitzból vagy Magyarországról a német lágerrendszerbe hurcoltak. Döbbenetes tény ugyanis, hogy a magyar állam által az auschwitz-birkenai megsemmisítő táborba hurcolt mintegy félmillió magyar állampolgár sorsán kívül, a németországi koncentrációs táborok tucatjaiba deportált tízezreknek története, élete, a mai napig homályba vész.² Nagyon kedveset tudunk ellenben magyar relációban a holokauszt igazi céljáról, a megsemmisítésről és kényszermunkáról, illetve mindennek lefolyásáról, megszervezéséről, pláne az elszenvedők oldaláról történő sokféle megéléséről. Pedig több, mint száz németországi és lengyelországi lágerben robotoltak hosszabb-rövidebb időszakban magyar zsidó és más okból elüldözött deportáltak – vagyis elsősorban azok, akik Auschwitz-Birkenauban nem ítélték azonnali halálra, így később máshová hurcolták őket – 1944 júniusa és 1945 május eleje közötti szűk egy esztendőben.

E lágereknek egyik legnagyobbika, a mai alsó-szászországi (Niedersachsen) területén elhelyezkedő Bergen-Belsen volt. A hatalmas táborban 1943 első felétől több tízezer fogoly raboskodott, részben pedig végzett kényszermunkát. Anélkül, hogy akárcsak érintőlegesen is ismertetnénk e sok szempontból speciális láger történetét, a nemzetközi szakirodalmi megállapítások nyomán kijelenthető: valóban az egyik legfontosabb koncentrációs tábor volt,³ amelynek angolszász felszabadítása – az ismert filmfelvételek és tudósítások okán – döntően befolyásolta a Nyugat Németország-képét és a mai napig meghatározza a holokausztról szerzett alapvető ismereteket.⁴ Ezen túlmenően utólagosan magyarázatot adott a szövetségesek számára arra, miért volt szükség a hitleri birodalom kíméletlen elpusztítására sok tízezer szövetséges katona és polgári lakos elpusztulása árán. Érdekes azonban hangsúlyozni, hogy a nyugati közvélemény a brit sajtó- és filmhíradó tudósítások révén 1945 áprilisától napi közelségbe került Bergen-Belsennel.

A tábor néhány jellegzetessége történeti és emlékezeti szempontból

Jóllehet a tábor történetére vonatkozóan az 1980-as évek vége óta folynak történeti kutatások, valójában csupán az 1980-es évek derekától kezdődött meg a szisztematikus feltáró munka.⁵

¹ A kutatást és e tanulmány megírását támogatta az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja

² Míg a magyar holokauszt témakörének hazai eseményeit a történeti kutatás az elmúlt három évtized során kellően feltárta, náci német koncentrációs lágerrendszer magyar relációjában az ide deportált zsidónak minősülő állampolgárok, illetve baloldaliak, liberális és konzervatív elemek, vagy a Horthy-rezsim egyéb üldözöttjeinek magyar vonatkozásban eddig egyedül csupán Mauthausenről született összegző munka. Lásd: Szita, 2000, német kiadása: Szita, 2006.

³ Lásd pl. legújabban Nikolaus Wachsmann értékelését: Wachsmann, 2015. 340.

⁴ A téma tengernyi irodalmából lásd elsősorban: Kushner, 1991, 349-375; Haggith, 2006, 89–122; Zander, 2006, 348–349.; A brit hadsereg és a nyomukban járó kíségető személyze táltal készített fénykép- és filmfelvételek többsége, amelyek számos, 1944-ben a Magyar Királyság területéről elhurcolt túlélőt hitelesen ábrázol, ma a londoni Imperial War Museumban kutatható, egy részük megtekinthető itt: https://www.iwm.org.uk/collections/search?query=bergen%20belsen%20liberation&items_per_page=10&submit=&page=26

⁵ Reilly, 1997, 11–15.

A táborra vonatkozó kutatások beleilleszkednek a Németország-szerte zajló nemzetiszocializmus-kutatás azon sorába, amely kifejezetten a lágerek történetének leíró jellegű, monografikus feldolgozásait tűzték ki célul.⁶ Mára valóban „könyvtáryi”, a sokszor váltakozó színvonalú a szakirodalmi termés és a forráskiadvány az SS koncentrációs táborrendszeréről.

A magyarországi holokausztkutatás ugyanakkor – mint oly sok területen, más vonatkozások tekintetében is – nagyon elmaradt a nyugati eredményekhez képest. Lényegében ma is érvényes Gyáni Gábor tíz évvel ezelőtti megállapítása, amelynek nyomán kijelenthető, hogy lényegében semmifajta szervezett, vagy egyéni kutatás nem irányult a németországi lágerekbe elhurcolt sok tízezernyi magyar zsidó históriájának bárminemű tudományos igényű feltárására,⁷ jóllehet a rendszerváltás utáni második évtizedben már állami intézmények és kutatócsoportok is alakultak a magyar holokauszt vizsgálatára és emlékezetének fenntartására.⁸

Bergen-Belsen e historiográfiai keretrendszerben tipikus tábornak mondható, csak az utóbbi években kezdődött meg az oda hurcoltak sorsának, léthelyzetüknek, felszabadulásuknak, hazatérésüknek interdiszciplináris vizsgálata.⁹ Ma már tudjuk: Bergen-Belsenbe 1944/1945 folyamán több időszakban és több lépcsőben mintegy 14 000 magyar foglyot deportáltak. A foglyok zöme az antiszemita politika következményeként pusztán zsidósága miatt, kisebb részük baloldali gondolkodásuk/szerepvállalásuk okán, több lépcsőben és több irányból került ide. A folytonosan átszervezés alatt álló tábor egy része koncentrációs táborként funkcionált: a magyar foglyok egy része rabszolgamunkán vett részt. Bergen-Belsen specialitása, hogy a magyar foglyok másik csoportja, mintegy 5000 fő „cserefogolyként” szenvedte el a felszabadulásig tartó időszakot: őket a német állam pénzre váltásuk okán, illetve hadifogoly-csere céljából a tábor másik részébe zárta. Itt a családok együtt maradhattak és a „heftlingeknek” dolgozniuk nem kellett. Ezzel együtt mindkét táborrészben a körülményekbe és az őrség brutalitásába magyar zsidó nők és férfiak, gyermekek ezrei pusztultak bele és csak kevesen éltek meg a felszabadulást, jórészt lelki- fizikai sebekkel terheltten.¹⁰

A felszabadulás/felszabadítás napjaiban, heteiben a betóduló győztes brit hadsereg katonái hamar szembesültek az elmúlt hetekben duplájára dagadt tábor méreteivel, más koncentrációs táboroktól eltérő, összetett funkcióival. A kezdetben kaotikus képhez elsősorban a lágerekkomplexum épületeinek szerfelett zavaros, összetett volta és az ekkor 80 000 főnyi, jórészt beteg vagy haldokló táborlakó látványa is hozzájárul. Ma már tudjuk, összesen, 1944/1945-ben felszabadított koncentrációs tábor közül itt tapasztalták a legrosszabb körülményeket. Míg a volt foglyoknak az éhség és a tífusz, illetve egyéb fertőző betegségek, a felszabadítók számára a túlsúlyfóltságból adódó tragikus állapotok jelentették ezt a különleges tapasztalatot.¹¹ Tony Kushner hangsúlyozza: ahhoz, hogy eme összetett, traumatikus kollektív tapasztalat, a fentiekben említett médiumok közvetítés révén valódi tudássá váljon, majd a holokauszt szimbólumává, fontos szerepe volt, hogy az angolszász erők értéke el a tábort és nem a szovjetek. A Vörös Hadsereg által felszabadított keleti megsemmisítő táborok a nyugati

⁶ A kutatási eredményeket híven tükrözi az a reprezentatív könyvsorozat, amely a legtöbb táborhely emlékhelyén működő kutatóintézet/múzeum (Gedenkstätte) szakembereinek bevonásával készült és amelyben Bergen-Belsen is hangsúlyosan szerepel: Rahe, 2008, 187–220.

⁷ Gyáni, 2008, 13–23.

⁸ Pl. Terror Háza Múzeum (2004), Holokauszt Emlékközpont (2004)

⁹ Korábban Dénes György (1923–2016) túlélő, amatőr kutató tett sokat egyes alapkérdések tisztázásáért, amelyek jelen sorok írójának is az első kapaszkodókat jelentették. Lásd Pl. Weiczner, 2014, 267–282.

¹⁰ A tábor magyar vonatkozásairól rövid összefoglaló található: Huhák-Szécsényi, 2016, 24–32.

¹¹ Schulze, 2014, 13–26.

közvéleményt kevésbé érdekelte, mert azt gondolták, a sztálini Szovjetunió mindent meghamisít vagy eltúloz.¹² Ugyanezt saját katonáik, orvosaik és ápolóik szavairól már nem mondhatták el, s Belsen szinte azonnal fogalommá lett a rendkívül sok újságriport, fotóriport, jelentés és film közzétételével.¹³ A Daily Mail című vezető brit napilap még könyvet is kiadott az év nyarán Bergen-Belsenről, akkora volt iránta társadalmi érdeklődés.¹⁴

Vizsgálati nézőpontom nem az elkövetőknek fennmaradt forrásanyagán alapszik, vagyis nem elsősorban azoknak az aktorok anyagait vizsgálom, akik szervezték, végig vitték az egykori üldözöttek felszabadítását és rehabilitációját, hanem ahol lehetett „alsó nézőpontot” igyekeztem érvényesíteni. Más szavakkal: a túlélők, tanúságtevők élményanyagára építkezve fogalmazom meg narratívámat, felvállalva, hogy a sokféle személyes nézőpontból kimerült eredmények szükségképpen szubjektívek és hiányosak is. Ugyanakkor sokkal közelebb juthatunk az egykori lágerélet, illetve a túlélők számára, a háború befejezését követő fél-lét” megértéséhez a velük készített interjúkból, naplóból és visszaemlékezésekből, mint bármi másból. Hozzá kell tenni, hogy a holokausztban részes társadalmi csoportok klasszikus, Raul Hilberghez amerikai holokausztkutatóhoz kötődő felosztása (elkövetők, áldozatok és szemlélők) mellé az utóbbi tíz évben Tony Kushner brit történész külön értekezik a felszabadítókról, mint önálló entitással bíró közösségről, akiknek nagyon sajtós és fontos szerepük volt a táborok életében, annak utolsó szakaszában és a felszabadulás utáni hónapok során.¹⁵ (Mindez további kutatások tárgya lehet).

Bergen-Belsen kivételes funkciója a magyar holokausztban

Bergen-Belsen mint SS-tábor, vagy ahogyan – különösen a brit közbeszédben és ennek nyomán a brit történeti szakirodalomban – gyakran idézik, Belsen specialitása az SS lágerrendszerében több szálon is tetten érhető. Ennek részleteit jelen tanulmányban csak röviden van mód bemutatni. Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy Belsen nem csupán koncentrációs tábort jelöl. A német alföldhöz tartozó lüneburgi síkságon lévő lápvidék és fenyves erdő határában létesített lágert 1938-ban nyitották meg, mint Wehrmacht kiképzőtábort, ehhez csatlakozott a második világháború elejétől kezdve a mellé rendelt hadifogoly-tábor is. A városoktól messze fekvő terület ideálisnak bizonyult ahhoz (a legközelebbi kisváros Celle, 40 kilométerre helyezkedik el), hogy elrejtse a szögesdrótok mögötti különféle tevékenységi formákat. Ezért lehetséges az, hogy a háború után a helyi lakosság többsége mit sem tudott arról, hogy a koncentrációs táborrész tulajdonképpen milyen funkciót látott el)¹⁶ A hadifogoly-tábor tőzsomszédságában jelölte ki az SS birodalmi

¹² Pl. Majdanek 1945 júliusi felszabadításáról a BBC nem is tudósított helyben, mert ők maguk sem hitték el, amit a szovjet hírek bementek és nem tartották érdemesnek egyáltalán odamenni. Kushner, 1995, 208–209.

¹³ A kérdés első számú szakértője, Tony Kushner szerint Belsen és más táborok további hatásokat váltottak ki a brit társadalomban a háború utáni években. Többek között igyekeztek politikai tőkét kovácsolni belőlük. Például igyekeztek a túlélő zsidóság egészét összemosni a cionizmussal, amely ellen Palesztinában küzdelmet folytattak, vagy éppen a barbár náci rémtetteket párhuzamba állították a hidegháborús politika jegyében az ugyancsak totális diktatúrában élő Szovjetunióval. Mindez a zsidóság szenvedései iránti érzéketlenséghez vezetett, miközben az SS lágerrendszerének barbarizmusát nem tagadták meg. Lásd elsősorban: Kushner, 1995, 213.; Kushner, 1991, 349–375. és Petersen, 2015, 19–43.

¹⁴ Lest we forge: the horror of the Nazi concentration camps revealed for all time in the most terrible photographs ever published”

¹⁵ Kushner, 1995. E vélekedés azonban korántsem elterjedt, a magyar holokauszt vonatkozásában eddig Tim Cole brit történész igyekezett adaptálni a nézőpont létjogosultságát. Lásd: Cole, 2003, 273.

¹⁶ A tábor tízéves története során több funkcióval bírt. 1943-tól az SS vette át a felügyeletét és alakult meg a koncentrációs tábor. Történetére vonatkozóan ma is megkerülhetetlen az első összefoglaló munka, amely működését, történetét elemezte: Kolb, 1985. (a kötet számos kiadást megért, alapját pedig egy 1949-ben publikált A számos további hosszabb-rövidebb összefoglalások mellett a legfrissebb kutatási eredményeket

vezetése, hogy létrehoz egy olyan koncentrációs tábort, amely „klasszikus” munkatáborként és cseretáborként egyaránt funkcionálni fog. Ez utóbbi alatt azt értették, hogy német hadifoglyokért, vagy készpénzért cserébe, mintegy Kereskedelmi tárgyként¹⁷ „csere zsidókat”, „kölcson zsidókat” helyeznek el a lágerkomplexum területén, mintegy „tábor a táborban.” módjára.¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy a náci külügyi vezetés és a Heinrich Himmler vezette SS már 1942-től igyekezett a szövetségesekkel fogolycsereakciókat végrehajtani, melyek közül három sikeres is volt. Ezek a csereakciók szolgálták az alapot Belsennek, mint különleges funkciójú cseretábornak a megalapítására, annak érdekében, hogy a későbbiekben koncentrálni tudják majd az esetleges sikeres, ilyen irányú (részben titkos, hiszen a nemzetiszocialista politikai törekvésekkel és eszmeiséggel szemben álló) műveleteket.¹⁹ Az 1943-ban megalapított felállított koncentrációs táborba 1943 elejétől több tízezer zsidót és hadifoglyot deportáltak a Németország által megszállt területekről és ez a szám folyamatosan nőtt, de 1944 decemberéig nem haladta meg a 30 000-es létszámot. Mivel a tervek szerint ez értelemszerűen folyamatos rabcsérével járt együtt, ezért tartózkodási tábornak (Aufenthaltslager)-ként nevezték el. Az első magyar kontingens 1944 júliusában érkezett meg, ez volt az ún. Kasztner-vonat, amelynek kivételezett 3500 utasa eleve azért került a távoli táborba, mert a Kasztner Rezső és Komoly Ottó vezette Budapesti Segély-és Mentőbizottság, mint a magyarországi zsidókat képviselő szervezet megvásárolta az utazók szabadságát, akik később, 1944 decemberében Bergen-Belsenből valóban Svájcba távozhattak.²⁰ E kivételes lehetőségtől, e „mintavonat” (Musterzug, nevét onnan nyerte, hogy Kasztnerék még egy csereszereplővel tervezték) utasaitól eltekintve a Belsenbe került többi magyar transzport (1944 december–1945 május) többi tagja sosem menekült meg. Jóllehet a szociális összetételében, idekerülési útjukat és fizikai állapotukat tekintve egyaránt heterogén belseni magyar csoportokat – vagyis a budapesti józsefvárosi pályaudvarról, illetve Straßhofból, valamint más német lágerekből ide hurcoltakat – is részben cserezsidóknak tekintette az SS, és ezért a volt Kasztner-csoport helyére („cseretábor, vagy „átmeneti tábor”) kerültek. Más részük ellenben a munkatábori részbe került. A legfontosabb különbség az volt a kettő között, hogy a cseretábor tagjainak nem kellett dolgozniuk, és a családtagok együtt maradhattak a táboron belül, ami egész kivételes helyzetet teremtett a lágerkomplexumon belül is. A magyar foglyok tehát a táboron belül egy elkülönített kettős szisztémába kerültek, amelyek között nem volt lehetséges az átjárás. Ehelyütt nincs mód bemutatni a két, magyar szempontból jelentős táborrészben tapasztalt túlélői tapasztalatokat, mégis lényeges kiemelni egy különlegességet: tartózkodási tábor barakkjaiban nemcsak dolgozni nem kellett a raboknak, de bizonyos értelemben relatív kényelemben élhettek.²¹ A kivételezett helyzet

egyelőre a Gedenkstätte Bergen-Belsen területén lévő állandó kiállítás gazdag katalógusa tartalmazza, továbbá egy tanulmánykötet, melyben az Ungarlager és a magyar fogolytranszportok is helyet kapnak: Katalog, 144-300; Knoch–Rahe, 2014, különösen: 51-108 és 150–176.

¹⁷ A kifejezés lelőhelye: Friedländer, 2007, 583.

¹⁸ A kölcsönzsidó, mint fogalom nem ismeretlen a magyar holokauszt 1944-es történetében sem, amennyiben Szálasi Ferenc és Hitler 1944 novemberi megállapodása értelmében „kölcsonzsidókat” adott el pénzért a Német Birodalom számára: az ily módon nyugatra került munkaszolgálatos századok tagjainak többsége ugyancsak német koncentrációs táborokba jutott 1944 decemberében, egy részük éppen Bergen-Belsenbe. Lásd: Braham, 2015, 340.

¹⁹ Minderről részletesebben: Breitman, 1997, 73–81.

²⁰ Az úgynevezett Kasztner-vonatról és Kasztner Rudolf (későbbi nevén Rezső) tevékenységéről szóló terjedelmes szakirodalmi- és kiadott forrásmennyiség javát lásd: Braham, 2010, 129–157. <http://mek.oszk.hu/16100/16180/16180.pdf> E tábor vonatkozásában a csoportól: Rahe, 2014. 109–123. A Kasztner-jelentés Braham kötetének megjelenése óta ma már szakszerű kiadásban is napvilágot látott, jóllehet a bergen-belsen-i vonatkozások a kötet fókusza okán nem kellően bemutatottak. Kasztner Report, 2014.

²¹ Rengetek túlélői tanúságtétel (elsősorban: SHOAH USHMM, HDKE, DEGOB adatbázisai, gyűjteményei, valamint saját magam által készített interjúk és kiadott memoárok, naplók) mutatja mindezt be, amelyek tartalmi elemzése kutatásom következő lépéseiben kerül sor.

azzal járt, hogy a Kasztner-csoport svájci kiszállítása által 1944 decemberében a helyükre kerültek a magyar folyók. Az Ungarnlager-nek elkeresztelt barakkcsoportban heteki, hónapokig elzártan élő foglyoknak cspán a hajnali Appell volt kötelező, a napjuk hátralévő helyzetben békén hagyták őket. Saját ruháikat viselheték, és legfőképpen a családok együtt maradhattak. Az ellátás, a fűtésihiány, gyógyszerhiány és a barakkok fizikai környezete azonos volt a többi SS-lágerben megszokottal (sokan valóban más lágerekből kerültek ide, pl. Auschwitzból), az Ungarnlagerben sínylődő ezrek számára azonban mindez a könnyebbség a túlélést jelentette.²² Ezt a kivételes állapotot nevezhetjük „a rendszer logikáján belüli anomáliának” is.²³

Bergen-Belsen egyedisége a fentiek mellett abban is tetten érhető, hogy ez volt az egyetlen nagy koncentrációs tábor, amelyet nem felszabadítottak, hanem – 1945- április 13–15. között – a Wehrmacht hivatalosan átadta a 63. brit tankelhárító ezred parancsnokságának. A felszabadítás, pontosabban hivatalos átadás teljesen egyedülálló a soá történetében. Ennek katonai, politikai vonatkozásai mára kellően feltártak.²⁴ Ez a témakör azonban összefügg egy, magyar szempontból másik különlegességgel, jelesül, hogy ez volt az egyetlen láger, ahol magyar honvédek is tábori szolgálatot láttak el. Pontosabban a Bercsényi László ezredes vezette jászberényi I/II. harckocsizászlóalj, illetve a marosvásárhelyi Csaba Királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola növendékei teljesítettek a koncentrációs tábor mellett szolgálatot 1944 decemberétől, egymástól és a lágertől egyaránt elszeparált külön táborokban. E kivételes helyzet összefüggött a második világháborús katonai-politikai összeomlás történetével. Az átadás átmeneti ideje alatt pedig, a távozó Wehrmacht utasítására – akkor már hónapok óta Bergen község mellé telepített, helyben állomásozó – katonai egységek vették át a táborőrséget. Ezt a szerepkört a következő néhány napban, az impériumváltás alatt is megőrizték, brit parancsnokság alatt. A magyar hadiegységeknek a német hadsereggel, valamint az SS-sel való ambivalens viszonya egyelőre feltáratlan, a magyar honvédeknek Bergen-Belsen felszabadulásakor betöltött szerepe máig nincs kellően tisztázva. Az angolszász szakirodalom,²⁵ valamint a vizsgálati iratok áttekintése nyomán²⁶ egyértelmű, hogy magyar katonák vettek részt zsidók elleni kegyetlenségekben és gyilkosságokban is 1945. április 13-17 között, táborfelügyeletük időszakában. Az inkább hadtörténeti alapállású, a témában érintőlegesen végzett egyetlen magyar vizsgálat mindezt tagadja.²⁷ Ugyanez állapítható meg a fennmaradt magyar honvédségi narratív forrásokból, jóllehet a szemtanú katonai feljegyzésekben tagadják, nemcsak, hogy részt vettek volna atrocitásokban, de azt is, hogy 1945 márciusáig tudomásuk lett volna a tömeggyilkosságokról.²⁸ Ugyanakkor több memoár egybehangzóan igazolja, hogy a koncentrációs tábor melletti magyar katonai tábor tagjai már 1945. március végétől, azaz a magyar táborirányítást megelőző hetekben már több ízben megjelentek a láger kerítésénél és kinevették, kigúnyolták, megszegényítették a

²² Az Ungarnlager belső világáról lásd: Billib, 2015, 92–107. Hozzátehetjük, hogy az itt uralkodó, aránylag jobb körülmények következtében sokkal több gyermek, sőt csecsemő élte túl a vézskorszakot, mint az SS lágerrendszerében bárhol másutt.

²³ Wachsmann, 2015, 337.

²⁴ A kérdéskör két alaplúve: Reilly, 1998. és Shephard, 2006.

²⁵ Cramer, 2011, 79–84. és Celinsack, 2015, 68–71.

²⁶ Archiv, Gedenkstätte Bergen-Belsen

²⁷ Babucs, 2005, 49–57. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00013/pdf/EPA-02295_Jaszszagi_Evkv_2005_babucs.pdf; Babucs, 2017, 10. Lásd még: Vécsey, 1998. <http://mek.oszk.hu/03400/03483/03483.pdf>

²⁸ Bagi, 1985. 33-53. További eredményeket hozhat a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltárának Tanulmánygyűjteményében lévő idevágó, mintegy 20 katonai visszaemlékezés feltárása, illetve a hasonló mennyiségű belsni holokauszt túlélő releváns életútinterjúinak elemzése, és ezek egybevetése.

heftlingeket, annak tudatában, hogy látták, köztük is szép számmal akadnak magyarok.²⁹ A magyar honvédeket a brit hatóságok április 15 után egyébként egy egységként kezelték; a koncentrációs tábor felszámolásában, majd a belseni DP-táborban is hasznosították munkaerejüket, amíg az év végén haza nem térhettek Magyarországra. Az egykorú angolszász levelekben, feljegyzésekben is megemlékeztek a magyarokról, általában a megdöbbenés hangján: M. W. Gonin hadnagy 1945 májusi feljegyzése szerint például a magyarharckocsizászlóalj tagjaival végeztették el a kiürített barakkok tisztítását, ahonnan a beteg foglyokat a felállított kórházba vitték Bergenben.³⁰ Arra is találunk azonban precendenst, hogy a honvédek életet mentettek.³¹ Mindez tehát ugyancsak unikális szerepet kölcsönöz a tábornak a magyar soá relációjában.

A tragikus állapotok, amelyek Bergen-Belsen 1945. április 15-ei brit átadásakor uralkodtak, csaknem leírhatatlanok voltak és sokkolták a brit hadsereg tagjait.³² A barakkokban és azok mellett tehetetlenül tízezer-számra fekvő, csontsovány, beteg emberek, jórészt tífuszfertőzöttek közül még a következő hetekben is napi több ezer hunyt el (csak a felszabadulás utáni két hétben 14 000 ember).³³ Okként a koncentrációs táborbeli kínzások utóhatásait, bántalmazásokat, éhínség, fertőzéseket a gyógyszerhiányt,³⁴ vagy az SS elmenekülése utáni gyakori túlevést nevezhetjük meg. A brit parancsnokság Glyn-Hughes tábornokot, a második brit hadsereg orvosát jelölte ki e probléma-komplexum kezelésre. Első intézkedéseként a fertőzések tovább terjedésének megfékezésére azonnal karantént vontak a hatalmas láger köré. Az április 15-ei brit bejövettelkor a táborban fekvő 10 000 hullát, majd a következő hetekben további ezreket pedig emésztőgödrökben folyamatosan elégették.

Általános szakértői vélekedés szerint brit és amerikai lakosság, de általában a nyugati közvéleménynek a náciizmus barbarizmusával szemben érzett általános szkepticizmusa, tartózkodása egyértelműen elsősorban a Belsenből közölt hírekkel és felvételekkel – köztük sok magyarokról szólóval – szűntek meg. Bergen-Belsen e „hitelesnek”, „megkérdőjelezhetetlennek” látott történeti bizonyítékok felhalmozása és társadalmi megtapasztalása nyomán néhány évvel, történeti léte után a nyugati civilizáció történeti emlékezetének³⁵ részévé is vált, amely két-három évtized múltán véglegesen beolvadt e civilizáció szerves részét képező, csaknem homogénnek tekinthető holokauszt-képébe és -kánonba.³⁶ Még Susan Sontag, a huszadik századi fotóelmélet legjelentősebb alakja is leszögezte, mennyire fontosak voltak számára ezek az ekkor látott belseni felvételek a

²⁹ Lásd például: interjú David Polatsek-vel: USC SHOAH, Code: 46510; interjú Dabronaki Béláné, sz. Hajós Zsuzsanna-val. USC SHOAH, Code: 51236, és Petrusz Tibor: Az áldozatból bűnös (kézirat, a szerző birtokában)

³⁰ Bloxham–Flanagan, 25.

³¹ Például: *Interjú Herskovits Andrásal*. Készítette: Lyn E. Smith, 1998. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/80017125>

³² A tábor felszabadítását követő állapotokról Reilly és Shepherd monográfiáján túlmenően elsősorban lásd: Lavsky, 2002. és Bloxham–Flanagan, 2005.

Bardgett-Cesarani, 2006; Shepherd, 2010; Celinscack, 2015.

³³ Kershaw, 2012, 329.

³⁴ E periódus döbbenetes gyógyszerhiányáról és orvosi eszközhiányáról, (amely nagyban hozzájárult a svédországi rehabilitáció megindításához) tanúskodik: Recorded Issues of Medical Equipment of Belsen Camp During The Forst Month 17 Apr. –14 May, 1945. Medical and General Reports submitted by HQ. Second Army. The Wiener Library, Archives OSP 0332.

³⁵ A Jan Assmann kultúrákutató paradigmájára szerinti forró emlékezet része, a kommunikatív és a kulturális emlékezet határmezsgyéjén leledzve, vagyis olyan történeti emlékezetté vált, amikor a jelennel, a szóbeli emlékezzettel még szoros viszonyban van, de már egyértelműen történeti múltként tekintünk rá és az ezt körülvevő érzelmek már erősen tompultak vagy megszűntek. Lásd: Assmann, 2004,1–324; Gyáni, 2014, 91– 97.

³⁶ Levy-Sznaider, 2014, 148–166.

fényképészet szerepfelfogását illető gondolkodása szempontjából,³⁷s ezen „autentikus”, kendőzetlen fényképkockák hatása nemcsak a holokauszt történetképének és emlékezetének, de magának a fotóriport műfajának megváltozásához is vezetett.³⁸

Ilyen módon sajnos elmondhatjuk, hogy a megsemmisítő táborok legfontosabb bizonyítékai, valamint a genocídium első bizonyítékai egyaránt magyar deportáltakhoz, magyar történeti forrásokhoz kötődnek (lásd: Auschwitz Album).

Ebben a helyzetben a britek hamar felismerték, hogy a túlélők java részének mentális és fizikai rehabilitációra van szükségük, amelynek várható hatásaira már egy UNRRA³⁹-jelentés is felkészítette.⁴⁰ Ugyanakkor csak néhány orvost, főleg pedig önkéntes medikus hallgatókat, valamint néhány pszichiátert tudtak a csakhamar DP-táborrá⁴¹ változó bergeni embertömegben bevetni. Emellett maguk a túlélők is terápiás kezelést alkalmaztak magukkal szemben: a családi kapcsolatok megkeresése, az ismételt zsidó közösségi érzés felélesztése és az általános, szabad emberi kapcsolatok megélése ugyanis ezt jelenti.⁴²

Voltak azonban olyan foglyok, akik számára mindezen lehetőségek kevésnek bizonyultak, jóllehet a felszabadult magyarok roppant hálásak voltak a szabadság első időszakában újra megtapasztalt normális emberi viszonyokért, ellátásért. „Minden jóval elhalmozták” őket – közölte egyikük.⁴³ A Bergen-Belsenbe 1944 nyarától fogva térben és időben több úton idehurcolt és szerencsés esetben túlélő rabok számára 1945 május derekára ugyanis ismertté vált körükben a heteken át folyó a Bernadotte-mentőakció sikere.⁴⁴ E testileg-lelkileg beteg magyar kontingens számára még egy különlegesség várt. Immár, az európai háború végleges befejeződését követően szövetséges nagyhatalmak az UNRRA-n keresztül fordulhattak a svéd kormány felé azzal a kéréssel, hogy a Svéd Vöröskereszt bevonásával szervezzen meg újabb, az eddigieknél is nagyobb számú, hozzávetőlegesen 10000 felszabadított koncentrációs táborbeli deportált Svédországba szállítását gyógykezelés és rehabilitáció céljából. A Svéd Vöröskereszt által megszervezett „mentőakció” során több száz belseni túlélőt vittek orvosi és pszichológiai rehabilitáció céljából Svédországba, ahol számukra jobbra iskolákból, szanatóriumokból átalakított menekülttáborokban, rehabilitációs táborokban biztosították a felépülés feltételeit. A számukra nyújtott vöröskeresztes lehetőség hónapokig, sőt, évekig is eltartott. Sokan nem tértek vissza Magyarországra, a többség azonban 1946-ra hazatért.⁴⁵

Ezzel ért véget kálváriájuk, számukra ekkor ért véget a hónapokig tartó, kaotikus, különféle tartalmú lágerélet. Új életet kezdhettek.

A bergeni-belseni magyar csoportok deportációjának különlegessége nemcsak az áldozatok, elkövetők és felszabadítók különféle stratégiáinak összetettebb elemzéséhez járul hozzá, de

³⁷ Sontag, 1978, 20–21.

³⁸ Zander, 2006, 348.

³⁹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, az ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatala.

⁴⁰ Shephard, 2006, 135.

⁴¹ DP=Displaced Persons Camps: átmeneti gyűjtőtáborok, a felszabadított koncentrációs táborok túlélői számára, amely a hazatérést segíti és készíti elő. A belseni DP-tábor állapotaira vonatkozóan egyedülálló fényképválogatás: Orlin, 2003. Az itteni átmeneti gyűjtőtábor történetjéről elsősorban: Lavsky, 2002 és Schlichting, 2005.

⁴² Shephard, 2006, 137.

⁴³ 3280. számú DEGOB-jegyzőkönyv. Itt jelzem, hogy a DEGOB-jegyzőkönyvek fennmaradt eredeti példányai Budapesten, az MZSML-ben, másolatai (kiegészítve az MZSML-ben nem lévő példányokkal) a Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményében érhetőek el. A jegyzőkönyveket adatbázisba rendezték és anonim formában kutathatóak. Lásd: www.degob.hu

⁴⁴ A svéd, „fehér buszokkal” történő mentőakcióhoz elsősorban lásd Persson, 2009.

⁴⁵ Összefoglalóan: SZÉCSÉNYI, 2018. (megjelenés alatt)

teljesebbé teszi a magyar holokauszt historiográfiáját, amennyiben rávilágít arra, hogy a magyarországi vészkorszaknak mennyi olyan aspektusa feltáratlan még, amely nélkül az egész genocídium története a maga összetettségében nem lenne megérthető.

Irodalom és rövidítések

Assmann, 2004.

ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004. ISBN: 9789639777309

Babucs, 2005.

BABUCS Zoltán, *Az 1. újonc kiképző harckocsiezred soraiban (1944/1945)*. In: Jászsági évkönyv. Felelős Szerk. Pethő László. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2005. 49–57. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00013/pdf/EPA-02295_Jaszagi_Evkv_2005_babucs.pdf;

Babucs, 2017.

BABUCS Zoltán: Honvédek Nyugaton. Régi feljegyzések egy fegyverszünetről. *Magyar Hírlap*, 2017. január 10.

Bagi, 1985.

BAGI Gábor: Az 1/II. harckocsizó zászlóalj története második világháborús visszaemlékezések alapján. *Múzeumi Levelek*. 1983. 33–53.

Bardgett-Cesarani, 2006.

Belsen 1945: New Historical Perspectives. Eds. Suzanne BARDGETT and David CESARANI. London: Vallentine Mitchell, 2006. ISBN: 978-0853037170

Billib, 2015.

BILLIB, Stephanie, »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg.: Habbo KNOCH und Thomas RAHE. Göttingen: Wallstein, 2014. 92–107. ISBN: ISBN: 978-3-8353-0988-3

Bloxham-Flanagan, 2005.

Remembering Belsen: Eyewitnesses record the Liberation. Eds.: Ben FLANAGAN and Donald BLOXHAM. Vallentine Mitchell, London–Portland, 2005. ISBN: 0 85303 604 7

Braham, 2010.

A magyar holokauszt bibliográfiája. 1. kötet. Szerk.: Randolph L. BRAHAM. Park, Budapest, 2010. <http://mek.oszk.hu/16100/16180/16180.pdf> ISBN: 9789635309009

Braham, 2015.

BRAHAM, Randolph L., *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. II. kötet. Budapest: Park, 2015. ISBN: 979-963-676-522-4

Breitman, 1997.

BREITMAN, Richard, Himmler and Bergen-Belsen. In: *Belsen in History and Memory*. Eds. Jo REILLY, David CESARANI, Tony KUSHNER, Colin RICHMOND. London-Portland: Frank Cass, 1997, 73–81. ISBN: ISBN: 978-0714643236

Celinsack, 2015.

CELINSCAK, Mark, *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2015. ISBN: 978-1442615700

Cole, 2003.

COLE, Tim, Turning the Palces of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust memorials in Hungary 1945-1995. In: *Image and Remembrance. Representation ad the Holocaust*. Eds.: Shelley HORSTEIN–Florence JACOBOWITZ. Bloomington: Indiana University Press, 2003. ISBN: 978-0253215697

Cramer, 2011.

CRAMER, John, *Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachtpersonal der Konzentrationslager Auschwitz und Bergen-Belsen*. Göttingen: Wallstein, 2011. ISBN: 978-3-8353-0900-5

DEGOB: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság

Friedländer, 2007.

FRIEDLÄNDER, Saul, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. London: Weidenfeld&Niolson, 2007. ISBN: 978-0060930486

Gyáni, 2008.

GYÁNI Gábor, *Helyünk a holokauszt történetírásában*. Kommentár, 2008/3, 13–23.

Gyáni, 2014

GYÁNI Gábor, „Kollektív emlékezet vagy történetírás?” In: *Emléknyomok*. Szerk.: SZÚCS Gábor. Budapest: Bolyai Műhely Alapítvány, 2014. 91– 97.

Haggith, 2006.

HAGGITH, Toby, *Filming the Liberation of BErgen-Belsen and its Impact ont he understanding of the Holocaust*. Holocaust Studies, 2006/1–2 (12), 89–122.

HDKE: Holokauszt Emlékközpont Gyűjteménye

Huhák–Szécsényi, 2014.

HUHÁK Heléna–SZÉCSÉNYI András, *Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből*. Budapest: Holocaust Közalapítvány, 2014. ISBN: 978-615-5132-07-0

Kasztner Report, 2014.

The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee 1942–1945, by Rezső Kasztner. Edited by László KARSAI, Judit MOLNÁR. Jerusalem: Yad Vashem, 2014. ISBN: 978-9653084438

Katalog, 2009.

Bergen-Belsen: Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950. Katalog der Dauerausstellung. Göttingen: Wallstein, 2009. ISBN: 978-3-8353-0612-7

Kershaw, 2012.

KERSHAW Ian, *The End. Germany 1944–45.* London, Penguin, 2012. ISBN: 978-0141014210

Kolb, 1985.

KOLB, Eberhard, *Bergen-Belsen. Göttingen: 1943–1945., 1985.* ISBN: 9783525013359

Knoch–Rahe, 2015.

Bergen-Belsen. Neue Forschungen. Hrsg.: Habbo KNOCH und Thomas RAHE. Göttingen: Wallstein, 2014. ISBN: 978-3-8353-0988-3

Kushner, 1991.

KUSHNER, Tony, *The Impact of the Holocaust on British Society and Culture.* Contemporary Record, 1991/Autumn (5), 349–375.

Kushner, 1995.

KUSHNER, Tony, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History.* London: Wiley-Blackwell, 1995. ISBN: 978-0631194835

Lavsky, 2002.

LAVSKY, Hagit, *New Beginnings: Holocaust Survivors in Bergen-Belsen and the British Zone in Germany, 1945–1950.* Detroit: Wayne State University Press, 2002. ISBN: 978-0814330098

Levy–Sznajder, 2014.

LEVY, Daniel–SZNAIDER, Nathan, „Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmopolita emlékezet kialakulása.” In: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete.* Szerk.: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 148–166. ISBN: 978-963-12-0251-9

MZSML: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Orlin, 2003.

ORLIN, Zippy, *Jewish Displaced Persons in Camp Bergen-Belsen, 1945–1950. The Unique Photo Album of Zippy Orlin.* Amsterdam: NARA-USHMM, 2003. ISBN: 978-0295984209

Persson, 2009.

PERSSON, Sune, *Escape from the Third Reich: Folke Bernadotte and the White Buses.* London: Frontline Books, 2009. ISBN: 978-1848325562

Petersen, 2015.

PETERSEN Judith, *Belsen and a British Broadcasting Icon. Holocaust Studies*, 2015/1. (13), 19–43.

Rahe, 2008.

RAHE, Thomas, *Das Konzentrationslager Bergen-Belsen*. In: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 7. Hrsg. Wolfgang BENZ, Barbara DISTEL. München: C. H. Beck, 2008, 187–220. ISBN: 978-3406529672

Rahe, 2014.

RAHE, Thomas, *Die »Kasztner-Gruppe« im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen*. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg.: Habbo KNOCH und Thomas RAHE. Göttingen: Wallstein, 2014. 109–123. ISBN: 978-3-8353-0988-3

REILLY, 1997.

REILLY, CESARANI David, KUSHNER Tony, RICHMOND, Colin, *Approaching Belsen: An Introduction*. In: *Belsen in History and Memory*. Eds. Jo REILLY, David CESARANI, Tony KUSHNER, Colin RICHMOND. London-Portland: Frank Cass, 1997. 37–71. ISBN: 978-0714643236

Reilly, 1998.

REILLY, Joanne, *Belsen. The Liberation of a Concentration Camp*. London: Routledge, 1998. ISBN: 978-0415138277

Schlichtling, 2005.

SCHLICHTING, Nicola, *„Öffnet die Tore von Erec Israel. Das Jüdische DP-Camp Bergen-Belsen, 1945–1948*. Nürnberg: Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, 2005. ISBN:

Schulze, 2014.

SCHULZE, Rainer, *Bergen-Belsen – Day of Liberation*. *Holocaust in History and Memory*, 2014/7. 13–26.

Shephard, 2006.

SHEPHARD, Ben, *After Daybreak. The Liberation of Belsen*. London, 2006. ISBN: 978-0805242324

Shephard, 2010.

SHEPHARD, Ben, *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War*. London: Bodley Head, 2010. ISBN: 978-1400033508

SHOAH: USC Shoah Visual History Archives

Sontag, 1978.

SONTAG, Susan, *On Photography*, London: Allan Lane, 1978. ISBN: 978-0312420093

Szécsényi, 2018.

SZÉCSÉNYI András, *Bergen-Belsenben felszabadult magyar deportáltak Svédországban: orvosi rehabilitációjuk, emigrációjuk, illetve visszaérésük Magyarországra (1945–1946)*. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. Randolph L. BRAHAM. Budapest: Múlt és Jövő, 2019. (megjelenés alatt)

Szita 2000.

SZITA Szabolcs, *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában*. Budapest: MAZSÖK, 2005. ISBN: 9630046113

Szita 2006.

SZITA, Szabolcs, *Ungarn in Mauthausen. Ungarische Häftlinge im SS-Lagern auf dem Territorium Österreichs*. (Mauthausen Studien 4.). Wien: Bundesministerium für Inneres, 2006. ISBN: 978-3950218343

USHMM: United States Holocaust Memorial Museum

Vécsey, 1998.

A marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola története 1941–1945. Szerk.: VÉCSEY László. [kiadó nélkül], Tatabánya: 1998. <http://mek.oszk.hu/03400/03483/03483.pdf>

ISBN: ISBN: 963-550-645-7

Wachsmann, 2015.

WACHSMANN, Nikolaus, *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015. ISBN: 978-0-374-53592-6

Weiczner, 2014.

Weiczner Jenő, „Ez most a sorosod, kiüldözött zsidó”. Napló, 1944–1945. Wesley János Kiadó, Budapest [2014], 267–282.

Zander, 2006.

ZANDER, Ulf, *To Rescue or be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures*. In: *The Holocaust-Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*. Eds.: Ulf ZANDER and Klas-Göran KLARSSON. Malmö: Sekel Bokförlag, 2006. 361–368. ISBN: 978-9197522359